

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه دکتری رشته تاریخ

اندیشه اتحاد اسلام در میان ایرانیان و مسلمانان قفقاز جنوبی
(۱۸۷۰-۱۹۲۰ میلادی / ۱۲۸۷-۱۳۳۹ هجری قمری)

استادان راهنما:

دکتر لقمان دهقان نیری

دکتر اصغر فروغی آبری

استاد مشاور:

دکتر حسین میرجعفری

پژوهشگر:

غفار عبدالهی متنق

آذر ماه ۱۳۹۲

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

جلسه دفاع از پایان نامه‌ی دکتری رشته تاریخ

آقای غفار عبدالمهی

تحت عنوان

اندیشه‌ی اتحاد اسلام در میان ایرانیان و مسلمانان قفقاز جنوبی (۱۹۲۰-۱۸۷۰)

در تاریخ ۱۳۹۲/۹/۷ توسط هیأت داوران زیر بررسی و بادرجه عالی..... به تصویب نهایی رسید.

امضا 	۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر لقمان دهقان نیری با مرتبه ی علمی دانشیار
امضا 	۲- استاد راهنمای پایان نامه اصغر فروغی آبری با مرتبه ی علمی استادیار
امضا 	۳- استاد مشاور پایان نامه دکتر حسین میر جعفری با مرتبه ی علمی استاد
امضا 	۴- استاد داور داخل گروه دکتر مرتضی نورائی با مرتبه ی علمی استاد
امضا 	۵- استاد داور داخل گروه دکتر مرتضی دهقان نژاد با مرتبه ی علمی دانشیار
امضا 	۶- استاد داور خارج از گروه دکتر عبدالرسول خیراندیش با مرتبه ی علمی دانشیار

امضای مدیر گروه

دکتر اصغر منتظرالقائم

تقدیر و تشکر

ابتدا خدا را شاکرم که به من امکان حضور در سر کلاس دوره دکتری و بهره مندی از محضر اساتید گرانقدر دانشگاه اصفهان را اعطا فرمود. همانطور از مردم مهربان و خوب اصفهان که در این مدت میزبان من بودند تشکر و قدردانی دارم. از آقایان دکتر لقمان دهقان نیری و دکتر اصغر فروغی ابری که زحمت راهنمایی رساله من را بر عهده گرفتند و مرا از راهنماییهای ارزنده خود بهره مند ساختند، کمال تشکر را دارم. از آقای دکتر حسین میرجعفری که مشاور این پایاننامه بودند و با نکته نظرات خوبشان مرا کمک نمودند سپاسگزارم. از مدیر گروه محترم گروه تاریخ جناب آقای دکتر اصغر منتظرالقائم و سایر اساتید گروه تاریخ که در این مدت به ایشان زحمت داده ام و نیز آقایان دکتر نورایی و دکتر دهقان نژاد که در طی مدت تحصیل و نگارش پایاننامه همیشه با سعه صدر و روی گشاده مرا به حضور پذیرفتند و از راهنماییها و توصیههای مفیدشان بهره مند ساختند، ممنون و سپاسگزارم. از آقایان دکتر مسعود کثیری، دکتر فریدون شایسته، دکتر روح الله رنجبر، دکتر سید سجاد حسینی و دیگر دوستان که در این مدت به ایشان زحمت دادم کمال تشکر را دارم.

شکرگزار خداوند منان هستم که به من امکان آشنایی و زندگی با انسانهای مهربان و خوب را اعطا فرمود. از خانواده عزیزم که در این مدت در کنارم بودند و با مشکلات و ناملایمات صبورانه کنار آمدند سپاسگزارم.

تقدیم به مادر فداکار و همسر

مهربانم

که به هرچه رسیده‌ام در نتیجه‌ی

ایثار و گذشت آنها بوده است.

چکیده

اندیشه اتحاد اسلام در اواخر قرن نوزدهم میلادی / اوایل قرن چهاردهم هجری قمری در جهان اسلام مطرح گردید و هواداران زیادی یافت. این اندیشه حتی به سیاست رسمی دولت عثمانی تبدیل گردید و در ایران و قفقاز جنوبی کسانی را به خود جذب نمود.

درباره‌ی دلایل ظهور چنین اندیشه‌ای و انگیزه‌ی رهروان آن نظرات گوناگونی ابراز شده است، آنچه محقق است، این جریان پاسخی به تجاوز و زیاده‌خواهی کشورهای استعمارگر غربی و روسیه تزاری بر جهان اسلام و به خصوص ایران و عثمانی بود. در منطقه قفقاز جنوبی نیز به خاطر سیاستهای روسی‌سازی و مسیحی‌سازی دولت تزاری، مسلمانان به این اندیشه روی آوردند.

با افزایش فشار کشورهای اروپایی و در معرض تهدید واقع شدن استقلال ایران و عثمانی، متفکران بنامی چون سید جمال‌الدین اسدآبادی و شیخ الرئیس قاجار از ایران و همچنین در عکس‌العمل نسبت به سیاستهای حکومت تزاری کسانی چون علی بی (بیگ) حسین زاده و احمد آقایی از قفقاز در صف منادیان و مروجین اندیشه اتحاد اسلام قرار گرفتند.

اینکه هدف ایرانیان و قفقازیها از اتحاد اسلام چه بود و به دنبال چه نوعی از اتحاد در بین کشورهای مسلمان بودند، مورد سوال است. چنین به نظر می‌رسد که ایرانیان از اتحاد اسلام حفظ استقلال ایران در سایه‌ی همکاری با دیگر کشورها و جوامع مسلمان را انتظار داشتند، در حالی که قفقازیها از این راه به دنبال حفظ هویت خود، و رهایی از خطر استحاله در فرهنگ روسی بودند.

تحقیق حاضر با توجه به دیدگاه و عملکرد منادیان اتحاد اسلام در ایران و قفقاز جنوبی، آنها را در دو قالب اتحاد اسلام- نظری و اتحاد اسلام- عملی مورد بررسی قرار می‌دهد. همچنین با استفاده از روش تحقیق تاریخی و مراجعه به آثار بر جای مانده از آن دوره، به تبیین ماهیت اندیشه اتحاد اسلام موجود در ایران و قفقاز جنوبی می‌پردازد. در این تحقیق نتایج حاصل از اندیشه اتحاد اسلام و دلایل عدم توفیق عملی اتحاد اسلام نیز مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

واژگان کلیدی: جهان اسلام، ایران، قفقاز جنوبی، اتحاد اسلام، مسلمانان، روسیه.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار.....
۴	کلیات.....
۵	بیان مساله.....
۷	سوالهای تحقیق.....
۷	فرضیه.....
۸	روش تحقیق و شیوه جمع آوری و تحلیل داده‌ها.....
۸	مشکلات و موانع تحقیق.....
۹	معرفی مهمترین منابع تحقیق.....
	بخش اول: پیشینه تاریخی اتحاد اسلام
۲۱	۱-۱- تعریف و ماهیت اتحاد اسلام.....
۲۳	۲-۱- اتحاد اسلام در قرآن و احادیث.....
۲۵	۳-۱- تلاشهای سلطان سلیم اول و نادر شاه برای اتحاد اسلام.....
	بخش دوم: اتحاد اسلام- نظری
۳۱	مدخل.....
۳۲	فصل اول: منادیان ایرانی اتحاد اسلام- نظری.....
۳۶	۱-۱- سید جمال الدین اسدآبادی.....
۴۸	۲-۱- ادیب الممالک فراهانی.....
۵۸	۳-۱- میرزا آقاخان کرمانی و شیخ احمد روحی.....

۷۲	۴-۱- مطبوعات .....
۷۲	۱-۴-۱- روزنامه رعد .....
۷۴	۲-۴-۱- روزنامه ایران .....
۷۵	۳-۴-۱- روزنامه آذربایجان .....
۷۷	فصل دوم: منادیان اتحاد اسلام- نظری در قفقاز جنوبی .....
۷۸	۱-۲- وضعیت اجتماعی - سیاسی مسلمانان روسیه و قفقاز جنوبی .....
۹۲	۲-۲- اتحاد اسلام در بین مسلمانان روسیه و قفقاز جنوبی .....

صفحه

عنوان

۹۷	۳-۲- علی بی حسین زاده	ا
۱۰۳	۴-۲- احمد آقاییف	
۱۰۷	۵-۲- محمد امین رسول زاده	
۱۱۲	۶-۲- میرزا علی اکبر طاهرزاده (صابر)	
۱۱۷	۷-۲- مطبوعات	
۱۱۷	۱-۷-۲- روزنامه فیوضات	
۱۲۰	۲-۷-۲- روزنامه ملانصرالدین	
۱۲۳	۳-۷-۲- روزنامه مزه لی	

بخش سوم: اتحاد اسلام - عملی

۱۲۶	مدخل .....
۱۲۷	فصل اول: منادیان ایرانی اتحاد اسلام- عملی .....
۱۲۸	۱-۱- ابوالحسن میرزا شیخ رئیس قاجار .....
۱۴۰	۲-۱- شیخ ابراهیم زنجانی .....
۱۴۹	۳-۱- دولت مهاجرت .....
۱۵۵	۴-۱- مطبوعات .....
۱۵۵	۱-۴-۱- روزنامه اختر .....
۱۵۸	۲-۴-۱- روزنامه حبل المتین .....
۱۶۱	۳-۴-۱- روزنامه قانون .....
۱۶۵	فصل دوم: منادیان اتحاد اسلام- عملی در قفقاز جنوبی .....
۱۶۶	۱-۲- آخوند یوسف طالب زاده .....
۱۷۱	ارزیابی .....

۱۷۹.....	پیوست
۱۸۲.....	منابع
۱۹۴.....	نمودارها و عکس ها
۲۲۷.....	نقشه ها

پیشگفتار

قرن نوزدهم میلادی اوج دوران استعمار و دست‌اندازی کشورهای اروپایی به دیگر نقاط جهان بود. در این قرن بیشتر سرزمینهای اسلامی تحت تسلط و استعمار مستقیم قدرتهای اروپایی درآمد و کشورهای مسلمان مستقل نیز با فشارهای سیاسی و اقتصادی و نظامی روز افزون استعمارگران روبرو شدند. ایران و عثمانی، دو کشور بزرگ جهان اسلام، با وجود اینکه مستقل بودند، اما در معرض انواع فشارهای کشورهای غربی قرار داشتند و استقلال آنها مورد تهدید بود. در چنین شرایطی عده‌ای از متفکران جهان اسلام اندیشه اتحاد اسلام را به عنوان وسیله‌ای برای مقابله با تجاوزات غرب مطرح کردند. از نظر آنها کشورهای اسلامی به تنهایی نمی‌توانستند با موج قدرتمند حملات غرب مبارزه و مقابله کنند و برای بقا، جهان اسلام ناگزیر از اتحاد و همکاری بود. با این وجود منادیان اتحاد اسلام در پی اتحاد سیاسی جهان اسلام بودند، نه اتحاد مذهبی و تحمیل اعتقادات شیعی و سنی به طرف مقابل، که در عمل نیز امکان‌ناپذیر بود. بنابراین در آن دوره و لاقلاً از منظر ایرانیان فعال در این عرصه، مقصود از اتحاد اسلام، اتحاد کشورها و ملت‌های مسلمان در برابر فشارها و تجاوزات کشورهای اروپایی بود و بیشتر حرکتی سیاسی بود تا اعتقادی.

از ایرانیان معروفی که به این جریان پیوستند و در رشد و بالندگی آن نقشی بی‌بدیل بازی کردند می‌توان از سید جمال‌الدین اسدآبادی و شاهزاده ابوالحسن میرزای شیخ‌الرئیس قاجار نام برد. نقش سید جمال‌الدین در اتحاد اسلام آنچنان بزرگ و پر رنگ بود که اصولاً اندیشه‌ی اتحاد اسلام و تاریخچه آن را نمی‌توان بدون شرح افکار و اقدامات سید جمال‌الدین بررسی و مطالعه کرد. تاثیری که وی بر روند این جریان گذاشت آنچنان عمیق بود که برخی افراد این جریان را محصول فکر سید می‌دانند. شیخ‌الرئیس نیز از جمله معدود اندیشمندان شیعی بود که در مسأله‌ی اتحاد اسلام کتاب نوشت و به صورت تدوین شده و منسجم به نظریه-پردازی در این باب پرداخت. او جایگاه رفیعی در ایجاد و ترقی این اندیشه داشته است. از ایرانیان دیگری که به این جریان پیوستند باید از ادیب‌الممالک فراهانی شاعر بلند آوازه‌ی آن دوره و نیز از دو یار جدا ناشدنی، میرزا آقاخان کرمانی و شیخ احمد روحی، نام برد. ادیب‌الممالک اشعار زیادی در حمایت از اتحاد اسلام و نکوهش اختلاف و تفرقه در بین شیعه و سنی سروده است. میرزا آقاخان کرمانی و شیخ احمد روحی از جمله افرادی بودند که علی‌رغم دارا بودن اندیشه ملی‌گرایانه به اندیشه اتحاد اسلام عنایت ویژه‌ای داشتند. بنابراین وقتی نقش آنها در اتحاد اسلام بررسی میشود به دیگر جنبه‌های زندگی آنها پرداخته نمی‌شود، چرا که هدف این تحقیق تنها بررسی نقش آنها در این جریان بزرگ و انعکاس اتحاد اسلام در آثار و اعمال آنها می‌باشد. از دیگر فعالان اتحاد اسلام شیخ ابراهیم زنجانی است. وی که به خاطر نقشش در محاکمه‌ی شیخ فضل‌الله نوری، چهره‌ی معروف و تا حدی جنجالی دارد، جدای از دیگر جنبه‌های فکری و شخصیتی، وی از معدود ایرانیانی بشمار می‌آید که به شیوه‌ی خود در باب اتحاد اسلام نظریه پردازی کرده است. گرچه در افکار وی مطالب ضد و نقیض بسیار دیده می‌شود، با این حال می‌توان از خلال نوشته‌های وی نظریه و راهکار منسجم و

یکسانی را در باب اتحاد اسلام استخراج کرد. کسان دیگری نیز کم و بیش در مسأله‌ی اتحاد اسلام فعالیت داشته‌اند ولی چون به صورت مستقل مطلبی در این رابطه ندارند به آنها پرداخته نشده است.

علاوه بر اشخاص و اندیشمندان ایرانی، برخی از جراید فارسی داخل و خارج ایران نیز به نحوی هوادار و مبلغ اندیشه‌ی اتحاد اسلام بوده‌اند و با چاپ مطالب گوناگون به حمایت از اتحاد مسلمین می‌پرداختند. از جمله‌ی این نشریات می‌توان به اختر و حبل‌المتین اشاره کرد. نشریاتی نیز بودند که گرایش به اتحاد اسلام نداشتند، اما کم و بیش به این مسأله پرداخته‌اند، همانند ایران، آذربایجان، رعد و قانون. این روزنامه‌ها نیز به طور خلاصه بررسی شده‌اند و نقش آنها در اتحاد اسلام مورد مطالعه قرار گرفته است.

در این دوره مسلمانان قفقاز جنوبی نیز مسائل و مشکلات خاص خود را داشتند. در حالی که در ایران و عثمانی دغدغه‌ی اصلی تهاجم قدرتهای اروپایی و نفوذ سیاسی و اقتصادی آنها بود، مسلمانان روسیه با خطر استحاله در فرهنگ روسی و از دست دادن هویت و مذهب خود روبرو بودند. مسلمانان این خطه که از نظر مذهبی و فرهنگی همانند برادران ایرانی خود بودند، تحت حکومت دولتی مسیحی و نیمه اروپایی درآمده، و از پیکره‌ی جهان اسلام جدا شده بودند.

در شرایطی که هستی و هویت مسلمانان قفقاز از هر طرف مورد هجوم بود و استعمارگران روس در مسیر از بین بردن هویت و فرهنگ مسلمانان حرکت می‌کردند، اندیشه‌ی اتحاد اسلام وارد قفقاز شد و راه خود را در محافل روشنفکری قفقاز باز کرد. مسلمانان قفقاز از این اندیشه به عنوان سپری برای دفاع در برابر هجوم فرهنگ مسیحی استفاده کردند و برای رهایی و نجات از ذوب شدن در دریای مسیحی امپراتوری روسیه، به آن متوسل شدند و سعی در تقویت هویت اسلامی- ایرانی خود کردند. آنها خود را مسلمان می‌نامیدند، نه تُرک، آذری یا تاتار. اسلام برای آنها تنها به معنای یک دین نبود، بلکه بیانگر تمامی هویت آنها بود. در واقع در کلمه‌ی اسلام هم مسلمان بودن و هم تُرک و یا تاتار و تاجیک بودن آنها مستتر بود و این مفاهیم برای مسلمانان قفقاز تبیینی نداشت. برای همین بود که یک روشنفکر قفقازی در عین حال هم اسلامگرا بود و هم ترک‌گرا. اصولاً مسلمانان روسیه این دو را مکمل و همراه هم می‌دیدند. اسلام در واقع ماده‌ی اصلی و سیمان پیوند دهنده‌ی گروههای گوناگون قومی و نژادی بود.

در سیر تاریخی خویش اتحاد اسلام در قفقاز جنوبی از مراحل چندی عبور نمود. در برهه‌ای از زمان بر اتحاد جهان اسلام در محور ایران و یا عثمانی تاکید می‌شد، بعد مسأله‌ی اتحاد مسلمانان کل روسیه مطرح شد و در آخر، کار به ملی‌گرایی کشید. این روند تا زمان تشکیل جمهوری دموکراتیک آذربایجان در سال ۱۹۱۸ م. کماکان ادامه داشت. در طی حیات دو ساله‌ی این جمهوری نیز بعضی از احزاب، چون حزب اتحاد، طرفدار اتحاد اسلام بودند. تا اینکه در سال ۱۹۲۰ با سقوط جمهوری آذربایجان از سوی ارتش سرخ، طرفداران

این اندیشه یا به خارج پناهنده و یا تحت تعقیب رژیم شوروی قرار گرفته، پراکنده شدند. بعضی از شخصیت‌های طرفدار اتحاد اسلام هم به ترکیه گریختند و در حیات سیاسی - اجتماعی آن کشور نقش مهمی بازی کردند.

تغییر شرایط اجتماعی و سیاسی در کشورهای ایران، روسیه و عثمانی و بروز انقلاب در هر سه کشور، باعث بوجود آمدن محیط جدیدی گردید که دیگر چندان برای افکاری چون اتحاد اسلام مساعد نبود. جوامع مسلمان این سه کشور دیگر نه در پی اتحاد اسلام، بلکه ساختن کشور ملی خاص خود بودند و اغلب طرفداران دیروز اتحاد اسلام در صف ملی‌گرایان جدید جای گرفتند. به این ترتیب اتحاد اسلام حامیان اصلی خود را از دست داد و گرچه هنوز به عنوان آرمانی عالی مورد توجه اندیشمندانی از جهان اسلام بود، اما دیگر آن شور و حرارت قبلی را هرگز برنیاخت و به مرور زمان به فراموشی سپرده شد. با وجود اینکه اتحاد اسلام به نتایج مورد انتظار نرسید و در مساله‌ی متح^د ی مسلمان در برابر سلطه‌طلبی کشورهای استعمارگر نیز موفق نبود اما این اندیشه از آرما؛ گیری و بالیدن آن سهمیم بودند.

با توجه به مولفه‌هایی می‌توان اتحاد اسلام مورد نظر متفکران ایرانی و قفقازی را به دو مقوله‌ی «اتحاد اسلام- نظری» و «اتحاد اسلام- عملی» تقسیم بندی کرد. (نمودار شماره ۱) هر کدام از این دو مقوله مشخصات خاص خود را دارا هستند که از خلال نظرات و عملکرد اندیشمندان پیرو آنها قابل استخراج می‌باشد. بیشتر طرفداران اتحاد اسلام را چه در ایران و چه در قفقاز جنوبی می‌توان در زمره ی طرفداران اتحاد اسلام- نظری قرار داد. چرا که آنها با این آرمان نه در فکر ایجاد کشور واحدی تحت رهبری و هدایت شخص واحد، بلکه در اندیشه اتحاد کشورهای مستقل جهان اسلام در برابر زیاده خواهی‌های کشورهای اروپایی بودند. اما عده‌ای از متفکران ایرانی و قفقازی پا از این فراتر نهاده و به نوعی بر وحدت سیاسی جهان اسلام در تحت حکومت واحد تاکید کرده‌اند. گرچه طرفداران این طرز فکر را نیز نمی‌توان کاملاً در یک جا قرار داد اما از جهت تاکیدشان بر اطاعت از سلطان عثمانی به عنوان رئیس عالی مسلمانان جهان، دارای نظر مشترکی هستند. برخی از این افراد همانند آخوند یوسف طالب زاده تا آنجا جلو رفته‌اند که حتی با تشکیل کشور مستقل آذربایجان به مخالفت برخاسته و راه نجات را در پیوستن به کشور عثمانی دانسته‌اند.

در تحقیق حاضر سعی شده که با توجه به آثار و عملکرد متفکران و پویندگان اندیشه اتحاد اسلام در ایران و قفقاز جنوبی نقش آنها در امر اتحاد اسلام، در زیر این دو عنوان مورد بررسی قرار گیرد.

کلیات

بیان مساله

با وقوع انقلاب صنعتی و تجهیز اروپاییان با تکنولوژی جدید، کشورهای اروپایی در زمینه‌های نظامی و فنی به موضع برتری نسبت به مسلمانان دست یافتند. گرچه در ابتدا کشورهای مسلمان تحولات اروپا را جدی نمی‌گرفتند، اما با دست‌اندازی قدرتهای اروپایی به قلمرو مسلمانان و با شکست‌هایی که مسلمانان در برابر اروپاییان متحمل شدند، کشورهای مسلمان متوجه ضعف خود شدند و در مقام چاره‌جویی برآمدند. در این راستا در ابتدای قرن چهاردهم هجری/ نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی اندیشه اتحاد اسلام به عنوان وسیله‌ای برای دفاع از کشورهای اسلامی در مقابل تهاجم دنیای غیر مسلمان، در مخیله‌ی عده‌ای از متفکران مسلمان شکل گرفت و به یک جریان فکری در جهان اسلام تبدیل شد. البته خود اندیشه اتحاد اسلام به شکل اولیه از همان صدر اسلام وجود داشت و در برهه‌هایی از تاریخ از طرف علما و متفکران جهان اسلام مطرح شده بود، اما هیچگاه به شکل جریان فکری و سیاسی مستقلی بحساب نیامده بود و در واقع اتحاد دنیای اسلام و مسلمانان را امری طبیعی و مربوط به ذات اسلام می‌دانستند.

در نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی با تبدیل شدن اتحاد اسلام به سیاست رسمی دولت عثمانی از سوی سلطان عبدالحمید دوم و با پیوستن سید جمال‌الدین اسدآبادی به این اندیشه و قرار گرفتن وی در جایگاه نظریه‌پرداز آن، اندیشه اتحاد اسلام بُعد جهانی یافت و حتی در محافل اروپایی نیز مطرح شد. با این که اندیشه اتحاد اسلام در حوزه وسیعی در میان اعراب، ایرانیان و ترک‌ها مطرح گردید، درک مشترکی از آن بین فعالان این عرصه وجود نداشت؛ به عنوان نمونه، نه طرز تلقی سلطان عثمانی و سید جمال‌الدین اسدآبادی از آن یکسان بود و نه در بین صاحب‌نظران دنیای اسلام در باره ماهیت آن توافقی وجود داشت. هم‌اکنون نیز برخی از محققان آن را نوعی بازی سیاسی سلطان عثمانی برای نجات امپراتوری عثمانی از زوال و به عنوان دست‌آویزی برای به زیر سلطه درآوردن کشورهای مستقل مسلمان می‌دانند، در حالی که تعدادی دیگر اندیشه اتحاد اسلام را گامی بلند و مفید در نزدیکی ملل مسلمان به همدیگر و به عنوان عکس‌العمل طبیعی جهان اسلام

نسبت به زیادی خواهی‌های کشورهای استعمارگر بحساب می‌آورند. عده‌ای هم هستند که در کل مُنکر وجود اندیشه‌ای به نام اندیشه اتحاد اسلام هستند.

با ارتباطی که ایرانیان و قفقازیها با عثمانی داشتند و از جمله عده‌ی زیادی از اتباع این دو سرزمین در استانبول و بقیه شهرهای عثمانی ساکن بودند، اندیشه اتحاد اسلام خیلی زود بر آنها تاثیر گذاشت و بخصوص با اقامت سید جمال‌الدین اسدآبادی در استانبول، ایرانیان آن شهر در کنار وی قرار گرفتند و از فعالان اصلی این عرصه گشتند. سید جمال‌الدین به عنوان مغز متفکر و نظریه‌پرداز اصلی اندیشه اتحاد اسلام مطرح شد و کسان دیگری چون میرزا آقاخان کرمانی و شیخ احمد روحی که از انسانهای آگاه و تحصیل کرده‌ی زمان خود بودند، تحت جاذبه‌ی سید و افکار وی در خدمت این آرمان بلند قرار گرفتند. از ایرانیان کسان دیگری چون ادیب الممالک فراهانی و شیخ‌الرئیس قاجار به طور مستقل در این وادی ره می‌پیمودند. شیخ‌الرئیس به نوعی در این راه بر دیگران تقدّم نیز داشت. وی اولین ایرانی بود که کتابی در اتحاد اسلام تالیف کرد. همچنین شخصی چون شیخ ابراهیم زنجانی با وجود اینکه ارتباط مستقیمی با عثمانیها و حتی سید جمال‌الدین نداشت، باز اتحاد اسلام را برای نجات دنیای اسلام و بخصوص ایران از انحطاط و ضعفی که در آن گرفتار شده بود لازم می‌دانست.

اتحاد اسلام در قفقاز جنوبی نیز که مسلمانان با سختی‌ها و فشارهای بی‌اندازه روبرو بودند، جذابیت زیادی داشت. کسانی چون علی بی حسین زاده و احمد آقاییف در عثمانی و حتی قبل از آن در حین اقامت در پاریس با این اندیشه آشنا شدند. گویا احمد آقاییف بطور مستقیم از سید جمال‌الدین اسدآبادی متاثر بود. از خاطرات آقاییف برمی‌آید که وی در دوره اقامت در پاریس با سید ارتباط برقرار کرده بود. در عین حال روی آوردن مسلمانان قفقاز جنوبی به اتحاد اسلام عکس‌العملی نسبت به سیاستهای پان - اسلاویسم رژیم تزاری نیز بود. این مورد بخصوص در مورد علی بی حسین‌زاده صادق می‌باشد. افراد دیگری چون آخوند یوسف طالب‌زاده که از خانواده‌ی روحانی و مذهبی برخاسته بود، بالطبع طرفدار اتحاد مسلمانان بود. طالب‌زاده در عمل ثابت کرد که به چیزی کمتر از اتحاد اسلام راضی نیست و سرانجام جان در راه این آرمان گذاشت. افراد دیگری چون محمد امین رسول‌زاده را نمی‌توان منادی و حتی طرفدار اتحاد اسلام به حساب آورد، اما به خاطر نظرات جالب و صائب آنها در نقد اتحاد اسلام، مورد بررسی قرار گرفته است.

از طرف دیگر به غیر از شخصیتها و متفکران، مطبوعات ایرانی و قفقازی در امر اتحاد اسلام موضع خاص خود را داشتند و بعضی همچون حبل‌المتین، اختر (بخصوص در اواخر) و فیوضات تحقق این آرمان را هدف خود قرار داده بودند. در این روزنامه‌ها مقالات و کاریکاتورها و اشعاری به طرفداری از اتحاد اسلام منتشر شده که در تحقیق حاضر به آنها پرداخته شده است. همچنین بعضی از مطبوعات از این اندیشه انتقاد کرده‌اند و در برابر آن موضع مخالف گرفته‌اند. در این مورد نیز به عنوان شناخت بهتر اتحاد اسلام و طرز تلقی مردم آن

دوره نسبت به آن، نظرات و نشریات مخالف اتحاد اسلام نیز مورد بررسی قرار گرفته‌اند. مشهورترین این روزنامه‌ها نشریه‌ی معروف ملانصرالدین است.

همچنین نقشی که اندیشه‌ی اتحاد اسلام در اقدامات و عملکرد دولت مهاجرت، در حین جنگ اول جهانی داشته، مورد بررسی قرار گرفته است.

بنابراین، ماهیت اتحاد اسلام و اهداف آن از مسایل مهم تاریخ معاصر جهان اسلام است. پژوهش حاضر بر آن است تا با مطالعه آثار مسلمانان دو حوزه ایران و قفقاز جنوبی، به این مسأله‌ی مهم پاسخ دهد که علل شکل‌گیری اندیشه اتحاد اسلام در آن برهه از تاریخ چه بوده؟ چه ماهیتی داشته؟ و به دنبال کدامین اهداف بوده است؟

سوالهای تحقیق

چرا ایرانیان و مسلمانان قفقاز جنوبی به اندیشه‌ی اتحاد اسلام روی آوردند؟

برداشت ایرانیان از اتحاد اسلام چه بود؟

اتحاد اسلام چه کارکردی برای مسلمانان قفقاز جنوبی داشت؟

اتحاد اسلام چه اثری در جهان اسلام داشت؟

آیا اتحاد اسلام در عمل موفقیتی داشت؟

فرضیه

چون در آن موقع دولتهای اسلامی ضعیف بودند و قدرت دفاع از منافع مسلمین را نداشتند، متفکران مسلمان به اتحاد اسلام روی آوردند.

ایرانیان می‌خواستند از اتحاد اسلام برای مقابله با قدرتهای اروپایی استفاده نمایند.

مسلمانان قفقاز جنوبی برای حفظ هویت خویش از اتحاد اسلام بهره بردند.

اتحاد اسلام توانست خودباوری در جهان اسلام ایجاد کند.

اتحاد اسلام توانست تا حدی در حیطه سیاسی مثمر ثمر باشد.

روش تحقیق و شیوه جمع آوری و تحلیل داده‌ها

روش به کار رفته در این پژوهش تاریخی است. در این روش اطلاعات و داده‌ها، از آثار اندیشمندان استخراج و سپس در راستای سازمان تحقیق طبقه‌بندی و تجزیه و تحلیل می‌شوند. اطلاعات مربوط به اندیشمندان در چندین دسته از منابع قرار دارند. ایرانیان افکار و اندیشه‌های خود را به صورت رساله، مقاله، شعر و نامه باقی

گذاشته‌اند که اغلب قابل دسترسی هستند. مسلمانان قفقازی اغلب اندیشه‌های خود را در نشریات و جراید آن دوره بیان کرده‌اند و اغلب خود نیز صاحب نشریه بوده‌اند. همچنین از آنها کتابهایی نیز در دسترس می‌باشد. در پژوهش حاضر اطلاعات مستقیم از منابع مذکور که به زبانهای فارسی، ترکی آذربایجانی و ترکی استانبولی هستند استخراج شده و برای تحلیل افکار آنها بکار رفته است.

مشکلات و موانع تحقیق

در انجام تحقیق حاضر مشکلات و موانع چندی وجود داشت که قسمتی به پراکندگی منابع تحقیق و وجود منابع به زبانهای مختلف بر می‌گردد. بعد از تلاشهای بسیار به منابع موجود امکان دسترسی بوجود آمد. بخصوص که در دوره‌ی شوروی بسیاری از آثار اسلامی تجدید چاپ نشده و به نوعی در فراموشی افتاده‌اند. در حال حاضر نیز اغلب چاپها انتخابی و گزینشی می‌باشند و برای آثاری با صبغه‌ی اسلامی جای چندانی ندارند.

معرفی مهمترین منابع تحقیق

پیشینه تحقیق

در مورد اتحاد اسلام به نظر می‌رسد که آثار زیادی نوشته شده است، اما در اغلب این آثار غیر از سید جمال‌الدین اسدآبادی دیگر فعالان این عرصه کم و بیش نادیده گرفته شده‌اند و در مورد خود سید جمال نیز اغلب به مبارزات ضد استعماری و استبدادی وی پرداخته شده و اندیشه‌ی اتحاد اسلام چندان مورد توجه واقع نشده است. این مساله در قفقاز حادث‌تر است. تقریباً هیچ کاری در باب اندیشه‌ی اتحاد اسلام در قفقاز انجام نگرفته و تنها در بعضی از آثاری که از طرف ترکها و غربیها نوشته شده، به طور جسته گریخته اشاراتی به این مساله و نقش مسلمانان قفقاز جنوبی در اتحاد اسلام شده است.

در ذیل به تعدادی از آثاری که کم و بیش به اتحاد اسلام و نقش ایرانیان و مسلمانان قفقاز جنوبی در آن پرداخته‌اند، اشاره می‌شود:

- «اتحاد اسلام اسلامک ماضیسی، حالی، استقبالی» (۱۳۳۱ه.ق.) (اتحاد اسلام، گذشته، حال و آینده‌ی اسلام): جلال نوری: این کتاب در بُحْبوحه‌ی جنگ اول جهانی نوشته شده است. نوری که این کتاب را با توجه به نیازهای زمان جنگ نوشته، سعی کرده است که مسلمانان جهان را نسبت به لزوم اتحاد اسلام مجاب سازد. او همچنین در قسمتهایی از کتابش به همکاری با آلمان اشاره کرده و کمک این کشور را برای جهان اسلام لازم دانسته است. در این کتاب در باب قدرتی که اتحاد اسلام می‌تواند در برابر استعمارگران برای مسلمانان به ارمغان بیاورد سخن رفته است. نوری از جمله منادیان جدی اتحاد اسلام بود و در جای جای اثرش بر لزوم چنین اتحادی تاکید کرده است. از جهت آشنایی با تاریخچه‌ی اندیشه اتحاد اسلام و کارکرد آن در زمان

جنگ جهانی اول قابل استفاده می‌باشد. با این حال از آنجا که این کتاب بیشتر به عثمانی تاکید دارد و ایران و قفقاز را نیز در حاشیه امپراتوری عثمانی بررسی کرده است، نمی‌تواند چندان مورد توجه ما بوده باشد.

- «روشنفکران عرب و غرب سالهای تکوین ۱۹۱۴-۱۸۷۵»: (۱۳۶۹) هشام شرابی: این کتاب اثری ارزشمند در باب تحولات فکری جهان اسلام و بخصوص جهان عرب می‌باشد. در این کتاب با مسایلی که در آن موقع جهان عرب با آن درگیر بود آشنا می‌شویم. تلقی اندیشمندان عرب از مقوله ی اتحاد اسلام را می‌توانیم از این کتاب استخراج نماییم. این کتاب در عین حال در مورد مساله خلافت و دیدگاه اعراب نسبت به خلافت عثمانی مطالب جالب توجهی را داراست. این کتاب کم و بیش به اندیشه‌های سید جمال‌الدین اسدآبادی پرداخته و اتحاد اسلام مورد نظر سید را بررسی کرده است. اما از دیگر شخصیت‌ها و فعالان ایرانی این عرصه سخنی به میان نیاورده، چون در حوزه کاری کتاب نبوده‌اند.

- «تاملی بر مسئله‌ی وحدت اسلامی از دیرباز تا دیروز»: (۱۳۸۹) امیر اردوش: این کتاب یکی از آثار مهمی است که به فارسی درباره اتحاد اسلام نوشته شده است. در باره سابقه ی اتحاد اسلام و فعالان آن در عثمانی مطالب خوبی دارد. بیشتر کتاب اختصاص به بررسی آرای سید جمال‌الدین اسدآبادی یافته و در مورد کسان دیگری چون شیخ محمد عبده و شیخ‌الرئیس قاجار به اختصار نوشته شده است. مولف در مورد بازتاب این اندیشه در قفقاز جنوبی اشاره‌ای نکرده است. این کتاب از نظر بررسی اندیشه اتحاد اسلام در چارچوب ایران سودمند می‌باشد.

- The Politics of Pan-Islam : (1994) Jacob M. Landau: در این اثر نویسنده پیدایش آرمان اتحاد اسلام و اولین کسانی که در عثمانی در این باره مطلب نوشته‌اند و اتحاد اسلام را به عنوان نیرویی در برابر تهاجم غرب مطرح کرده‌اند، را مورد مطالعه قرار داده است. بررسی مباحث نظری اتحاد اسلام نیز از دیگر مطالب مطرح شده در این کتاب می‌باشد. همچنین در مورد طرز تلقی اروپاییان و غیر مسلمانان از مقوله اتحاد اسلام این کتاب می‌تواند مورد استفاده بوده باشد. این کتاب با وجود آنکه به تفصیل اتحاد اسلام را بررسی کرده اما به نقش ایرانیان و قفقازیها چندان نپرداخته و حتی نقش شخصیتی چون سید جمال‌الدین را گذرا و بطور خلاصه بررسی کرده و از کسان دیگر تنها اسمی برده و یا اشاره‌ای نیز نکرده است. در باب قفقاز نیز تقریباً خاموش است.

- Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi(1905-1917): (1985)Nadir Devlet - (تاریخ مقاومت ملی ترکهای روسیه): کتاب نادر دولت، محقق ترکیه‌ای، اثری بسیار ارزشمند در باب مسلمانان روسیه تزاری و آشنایی با شرایط اجتماعی- فرهنگی و سیاسی آنها به شمار می‌رود. در این کتاب علاوه بر اینکه در باب شرایط اجتماعی- فرهنگی و سیاسی مسلمانان روسیه به تفصیل سخن رفته، فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی و سیاسی آنها نیز مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین درباره اندیشه‌های اصلاحی شخصیت‌های معروف مسلمان مطالب جالبی آورده شده است. دستورکار و بیانیه‌های پایانی کنگره‌های مسلمانان روسیه نیز از دیگر محتویات این کتاب می‌باشد که بسیار قابل استفاده برای تحقیق حاضر می‌باشند. با این

حال این کتاب اندیشه‌ی اتحاد اسلام را به صورت جداگانه مورد بحث قرار نداده است و تنها از لابلای مطالب کتاب می‌توان اشاراتی نسبت به این مقوله یافت.

-Between Two Empires : (2002) A. Holly Shissler: این کتاب به زندگی و اندیشه‌ها و فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی احمد آقایی پرداخته است. ارزش این کتاب در باب آشنایی با زندگی‌نامه و شخصیت احمد آقایی و تا حدی وضع مسلمانان قفقاز در آن دوره می‌باشد، در باب خود اتحاد اسلام مطلبی ندارد.

-Süreyya (2007): Abdülhamid'in İslam Birliği (اتحاد اسلام عبدالحمید دوم) : نویسنده ترک کتاب به بحث اتحاد اسلام در دوره سلطان عبدالحمید دوم پرداخته و تلقی سلطان از این اندیشه و توقعی که سلطان از اتحاد اسلام داشته را به تفصیل بررسی کرده است. در این کتاب اندیشه‌ی اتحاد اسلام در راستای سیاست‌های سلطان عبدالحمید مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین عکس العمل کشورهای بزرگ اروپایی نسبت به این سیاست آورده شده است. از جهت آشنایی با نگرش ترک‌ها به اندیشه اتحاد اسلام و وقوف به انتظارات عثمانی‌ها از این اندیشه، و نیز آشنایی با واکنش اروپاییها نسبت به اتحاد اسلام کتاب جالب و مفیدی می‌باشد.

-Gencer (2008) : Islamda Modernleşme (مدرنیسم در اسلام) : گرچه عنوان کتاب تجدد در اسلام می‌باشد، ولی نویسنده ترک به بررسی آرای سید جمال‌الدین و شاگردان وی چون محمد عبده و نامق کمال و عاکف ارسوی نیز پرداخته است و اندیشه اتحاد اسلام را به عنوان یکی از جریان‌های فکری مهم آن دوره‌ی جهان اسلام مورد بررسی مفصل قرار داده است. این کتاب در واقع اتحاد اسلام را به عنوان تظاهری از تجدد طلبی اسلامی در نظر گرفته و از این منظر به مساله پرداخته است. این کتاب از لحاظ آشنایی با دیدگاه ترک‌ها نسبت به سید جمال‌الدین اسدآبادی و طرز تلقی عثمانی‌ها از مساله‌ی اتحاد اسلام مفید می‌باشد. اما از آنجا که در باب دیگر شخصیت‌های مورد مطالعه تحقیق حاضر مطلب خاصی ندارد نمی‌تواند زیاد مورد استفاده تحقیق حاضر بوده باشد.

-Afghani and Abduh an Essay on Religious Unbelief and Political Activism in Modern Islam:(Elie Kedourie): این کتاب کوچک و یا در واقع مقاله‌ی بلند به بررسی اقدامات اصلاحی سید جمال‌الدین و شاگرد وی شیخ محمد عبده پرداخته و سعی کرده است ماهیت اقدامات آنها را روشن سازد. در این مقاله زندگی سید و برخی از اقدامات وی بررسی شده است. اهمیت این کتاب در این است که به مسائلی در زندگی و اقدامات سید جمال‌الدین اسدآبادی اشاره کرده است که در منابع دیگر کمتر دیده می‌شود. اما با این حال در این کتاب سید بیشتر به عنوان یک فرد انقلابی و اصلاح طلب مطرح شده و از خود اندیشه‌ی اتحاد اسلام چندان سخنی نرفته است.

Qurbanov (1997): *Cəmalədin Əfqani Və Türk Dünyası* (جمال‌الدین افغانی و دنیای ترک): در این کتاب نویسنده به تاثیر آرای سید جمال‌الدین اسدآبادی بر دیدگاه فکری متفکران مسلمان ترک‌زبان روسیه تزاری پرداخته و تلاش کرده است که شاگردان معنوی و پیروان افکار وی را در جغرافیای روسیه تزاری بشناساند. اما نویسنده نتوانسته به خوبی از عهده این کار برآید. این کتاب از لحاظ مباحث فکری فقیر است و در آن تنها اشاراتی به اندیشه سیاسی و اجتماعی سید شده است. کتاب به طور جداگانه مطلبی درباره‌ی اتحاد اسلام در بر ندارد، اما در مجموع به علت سرنخی که از اندیشه‌های متفکران آن دوره‌ی روسیه ارائه می‌دهد می‌تواند مورد استفاده باشد.

Ali Arslan (2012): *Türkçülüğün Kurucularında İslam Anlayışı* (اندیشه اسلام در میان بنیانگزاران ترک‌گرایی): در این مقاله محقق ترکیه‌ای نشان داده که از منظر فعالان اتحاد اسلام چه در عثمانی و چه در بقیه مناطق مسلمان نشین، ملی‌گرایی و اسلام‌گرایی چندان قابل تفکیک از همدیگر نیستند و یک فرد همزمان هم ممکن است ملی‌گرای متعصب و هم طرفدار پرو پا قرص اتحاد اسلام بوده باشد. بنابراین از جهت آشنایی با پایه‌های فکری اندیشمندان مسلمان آن دوره قابل استفاده می‌باشد. به خصوص که اغلب این اشخاص دارای خصلت دوگانه‌ی وفاداری به اسلام و امت اسلامی و ملی‌گرایی نیز بودند. با این حال تلقی این کتاب متفاوت از تلقی تحقیق حاضر از مساله است. چنان که در این کتاب از گرایش ملی‌گراها و ترک‌گراها به اسلام سخن می‌رود در حالی که در تحقیق حاضر از گرایش اسلام‌گراها و طرفداران و مبلغان اتحاد اسلام به ملی‌گرایی بحث شده است.

A Pan- Islamism in Istanbul: Jamal ad-Din Afghani and Hamidian Islamism, 1892-- (2010) Aytek Sever: این اثر رساله‌ای است که فعالیت‌های سید جمال‌الدین اسدآبادی (افغانی) در دوره‌ی اقامت در استانبول و رابطه‌ی وی با سلطان عبدالحمید دوم در باب اتحاد اسلام را مورد بررسی قرار داده است. از جهت آشنایی با فعالیت‌های سید جمال و نیز مناسبات وی با سلطان عثمانی قابل استفاده می‌باشد. در این رساله سید به عنوان شخصی که کاملاً در خدمت سیاست‌های سلطان عبدالحمید دوم می‌باشد، تصور شده است. در حالی که سید قبل از اقامت در استانبول و تماس با سلطان عثمانی، سالها در راه اتحاد اسلام تلاش کرده بود. مقالات سید در عروه الوثقی شاهد این مدعاست.

«گزیده‌ی عروه‌الوثقی»: این کتاب ترجمه فارسی مجموعه‌ی مقالات مجله‌ی عروه الوثقی می‌باشد. همانطور که می‌دانیم بیشتر مقالات سیاسی و اجتماعی این نشریه توسط سید جمال‌الدین نوشته و یا دیکته شده است. بنابراین این اثر از منابع مهم در مورد مطالعه‌ی اندیشه‌ی سیاسی و اجتماعی سید به شمار می‌رود. به خصوص که سید آثار کمی از خود بر جای گذاشته است. تمامی مقالات مهم سید جمال‌الدین اسدآبادی در این کتاب گرد آمده و تنها بخش اخبار و رویدادهای روزانه حذف شده است. بهترین محل برای درک اندیشه‌های سید در واقع همین کتاب است. ضعف این اثر انشای غیر روان آن می‌باشد. بخصوص که به شیوه‌ی ادبی افغانی تدوین شده است.